

JAN SZUMSKI

Instytut Historii Nauki im. A. i L. Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 000-0001-6591-5795

STALINOWSKA WYKŁADNIA PAKTU RIBBENTROP-MOŁOTOW W SOWIECKIM OFICJALNYM PRZEKAZIE ORAZ ROSYJSKIEJ POLITYCE HISTORYCZNEJ. ECHA SPRZED WIEKÓW*

Wskazane w tytule artykułu obszary badawcze obejmują tak szeroki zakres problemów, że ich opisanie i, co najważniejsze, rzetelna analiza wykraczałyby daleko poza ramy jednego tekstu. Zamierzam zatem ograniczyć się do zaprezentowania ewolucji tez obecnych w historiografii okresu sowieckiego wobec problemu paktu Ribbentrop-Mołotow i sowieckiej polityki zagranicznej w przeddzień II wojny światowej¹ oraz procesu przywracania stalinowskiej koncepcji w ocenie paktu w polityce historycznej współczesnej Rosji. Analizie zostanie poddany proces powstawania określonego schematu interpretacyjnego w oparciu o materiały organów decyzyjnych w ZSRS, które inicjowały i wyznaczały kierunki badań oraz sprawowały kontrolę nad ich realizacją. Będę także poszukiwał odpowiedzi na pytanie, jaki wpływ na bieżącą rosyjską politykę historyczną mają dawne oceny paktu w historiografii sowieckiej, sformułowane przy bezpośrednim udziale Józefa Stalina.

Pragnę jednocześnie podkreślić, że syntetyczny rozbiór problemu „pakt Ribbentrop-Mołotow” w rosyjskiej polityce historycznej wymagałby włączenia do analizy zjawiska instytucjonalizacji polityki historycznej i takich elementów, jak tworzenie aktów normatywnych regulujących politykę pamięci i wprowadzających odpowiedzialność karną za

---

* Artykuł stanowi rozszerzoną wersję referatu wygłoszonego 23 VIII 2019 r. w Gdańsku w trakcie międzynarodowej konferencji naukowej „Pakt dla wojny. Zmowa Hitler-Stalin z 23 sierpnia 1939 r. z perspektywy 80 lat od wybuchu II wojny światowej”.

¹ Rzetelnego przeglądu dorobku sowieckiej historiografii dokonał rosyjski historyk Siergiej Slucz (zob. S.Z. Sluch, *Vneshnyaya politika SSSR nakanune i v nachale Vtoroj mirovoj vojny. Obzor sovetskoj istoriografii (1985–1991)* [w:] SSSR, *Vostochnaya Evropa i Vtoraya mirovaya vojna, 1939–1941. Diskussii, kommentarii, razmyshleniya*, Moskwa 2007, s. 26–187).

negowanie mitu o „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej” (tzw. ustawy pamięciowe)², działalność instytucji, fundacji oraz quasi-ekspertkich grup parających się propagandą historyczną i afiliowanych przy rosyjskich agendach rządowych, wreszcie opracowanie jednolitej „Koncepcji” w obszarze szkolnej edukacji historycznej³ i innych. Każdy z tych wątków z powodzeniem mógłby się stać tematem dla osobnych studiów, a próba uwzględnienia w ramach jednego artykułu pozycji powstałych tylko w obrębie historiografii polskiej i rosyjskiej jest praktycznie awykonalna⁴. Pewne aspekty, jak chociażby przegląd prac, które zostały przygotowane w ścisłej współpracy z agendami rządowymi i ukazały się w siedemdziesiąt rocznicę wybuchu II wojny światowej, zostały omówione przez autora niniejszego tekstu we wstępie do wyboru dokumentów poświęconych genezie paktu Ribbentrop-Mołotow⁵.

Zatem tytułowa „rosyjska polityka historyczna” odnosi się do stalinowskiej wykładni historii paktu, która we współczesnej Rosji przeżywa swój renesans. Mówiąc o stalinowskiej narracji, mam na myśli konkretne sformułowania i tezy, które wyszły spod pióra sowieckiego przywódcy i były powtarzane słowo w słowo jako oficjalne stanowisko ZSRS wobec wydarzeń z 1939 r. oraz zostały uwiecznione w tysiącach prac sowieckich historyków i propagandystów, dominując w ocenie poszczególnych wydarzeń historycznych.

Nie jest żadnym odkryciem, że w Związku Sowieckim decyzje o tym, jak należy uczyć historii i jaka to ma być historia, podejmowano na najwyższych szczeblach partyjnych. Zakres tematyczny i interpretacyjny badań wyznaczały pierwsze osoby w partii i państwie, a koncesjonowani przez władzę historycy następnie przedstawiali aktualnie obowiązującą wersję historii w artykułach i pracach. Dzisiaj z przekonaniem możemy stwierdzić, że oprócz Stalina żaden inny sowiecki przywódca nie korzystał na tak szeroką skalę z nauki historycznej i nie angażował się osobiście w budowanie zrębów ideologicznej nadbudowy państwa. Niezaprzeczalną rolę w realizacji propagandowych założeń stalinowskiej ideologii historycznej odgrywały osobiste przekonania sowieckiego dyktatora i suma jego doświadczeń życiowych. W połowie lat trzydziestych, gdy w ZSRS zainicjowano

² N. Kopusow, *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, z. 2, s. 167–216.

³ Od 2015 r. w Rosji zgodnie z Koncepcją Nowego Szkolno-Methodologicznego Kompleksu Historii Ojczyźnianej w federalnym spisie podręczników obowiązują trzy linie podręczników do nauki historii w szkole średniej: linia wydawnictwa *Просвещение* pod red. A. Torkunowa i podręczniki wydawnictwa *Дрофа* pod redakcją I. Andriejewa, I. Fiodorowa przeznaczone dla klas 6–10, a także podręczniki wydawnictwa *Русское слово* dla klas 6–9 klasy opracowane pod redakcją J. Pietrowa.

⁴ Wśród wielu prac polskich autorów wymienić warto analizę Wojciecha Materskiego pt. *Od cara do „cara”. Studium rosyjskiej polityki historycznej*, wydaną w Warszawie w 2017 r., gdzie autor podjął próbę scharakteryzowania rosyjskiej polityki historycznej w okresach carskim, sowieckim i rosyjskim z wyraźnym rozbudowaniem części traktującej o Rosji współczesnej. Jeśli chodzi o autorów rosyjskich, na uwagę zasługuje aktywność na polu naukowym i publicystycznym takich autorów, jak Aleksiej Miller, Nikołaj Kopusow czy Modest Kolerow.

⁵ Zob. *Geneza paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012, s. 84–90, 94–105. We wstępie pt. „Stalin pisze historię swego paktu z Hitlerem” omówione zostały publikacje wydane wspólnie przez Archiwum Prezydenta FR i Niemiecki Instytut Historyczny w Moskwie (*СССР-Германия: 1933–1941. Вестник Архива Президента РФ*, red. С. Кудряшов, Москва 2009), fundację „Pamięć Historyczna” (A. Dyukov, *Pakt Molotova-Ribbentropa v voprosah i otvetah*, Moskwa 2009), Archiwum Służby Wywiadu Zagranicznego Rosji (*Sekrety polskoj polityki, 1935–1945 gg: rassekrechenye dokumenty Služby vneshnei razvedki Rossijskoj Federacii*, red. L. Sockov, Moskwa 2009) i szereg innych.

wydawanie nowych podręczników do historii, generalny sekretarz Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) brał bezpośredni udział w ich powstawaniu i redagowaniu, korzystając przy tym z prac przedrewolucyjnych historyków, m.in. Roberta Wipperera, Nikołaja Kariejewa, Dmitrija Iłowajskiego, Nikołaja Karamzina, Siergieja Sołowiowa⁶. Powszechnie znane jest bezpośrednie zaangażowanie Stalina w prace nad powstaniem podręczników szkolnych i akademickich z ekonomii politycznej i językoznawstwa. Można powiedzieć, że istniała wówczas „moda” na syntezy z różnych obszarów nauki, gdzie określano aktualnie obowiązujące stanowisko partii wobec poszczególnych dyscyplin oraz udzielano wytycznych co do sposobu prowadzenia i kierunków badań.

Bodajże najbardziej znanym dziełem jest *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. *Krótki kurs* tworzona przy aktywnym współudziale Stalina, gdzie sowiecki przywódca oprócz osobistej redakcji napisał własnoręcznie całe części. *Krótki kurs* wbrew swojej nazwie wcale nie ograniczał się do interpretacji historii partii, a stanowił kanoniczny wzór i schemat głównych kierunków rozwoju historycznego Rosji – ZSRS od lat osiemdziesiątych XIX w. aż do uchwalenia konstytucji 1937 r.⁷ Praca ta należała do wykazu obowiązkowych lektur nie tylko w Związku Sowieckim, ale również w powojennej Polsce i innych krajach satelickich. Była ona *sui generis* Biblią tego czasu, w której na tle historii komunistycznej partii usystematyzowano zasadnicze dogmaty stalinowskiej wizji „procesu dziejowego”.

Z kolei geneza, początek i przebieg II wojny światowej w dużej mierze zostały określone w broszurze *Falszerze historii* oraz w szeregu innych publikacji, w których powstaniu i redagowaniu Stalin brał bezpośredni udział, tworząc w ten sposób główne schematy wizji stosunków międzynarodowych z końca lat trzydziestych, o czym dalej będzie mowa. Kreując historię w sensie dosłownym i przenośnym, Stalin stworzył sprawnie działającą „maszynę” propagandy historycznej, gdzie poszczególne „śrubki” wykonywały rolę pasa transmitującego oficjalną wykładnię historię do milionów odbiorców⁸.

Nadzór polityczny nad upowszechnianiem stalinowskiej wykładni dziejów realizowały odpowiednie komórki KC WKP(b)/Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego. W porozumieniu z „wiodącymi” sowieckimi historykami powstawały w tym miejscu podstawowe schematy interpretacyjne historii, określano stosunek partii, będący obowiązkową wykładnią, do oceny poszczególnych osób i wydarzeń w historii.

Jeśli chodzi o historię najnowszą i, w tym kontekście, historię stosunków polsko-sowieckich, kluczową rolę odgrywał Wydział Nauki KC WKP(b)/KPZS w różnych wcieleniach organizacyjnych i formach. Ocen dotyczących szczególnie ważnych okresów i problemów (wojna polsko-bolszewicka, pakt Ribbentrop-Mołotow) dokonywano, korzystając z fachowej pomocy historyków z poszczególnych instytutów Akademii Nauk ZSRS, pracowników Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina, Zarządu Historyczno-Dyplomatycznego

⁶ B. Ilizarov B., *Tainiaia zhizn Stalina po materialam yego biblioteki i arkhiva. K istoriosofii stalinizma*, Moskwa 2002, s. 87.

⁷ Zob. A.V. Guseva, *Kratkii kurs istorii VKP(b): istoria sozdaniia i vozdeystviia na obshchestvennoye soznanie*, avtoreferat dissertacii kandydata istoricheskikh nauk, Moskwa 2003.

⁸ Powyższa parafraza nawiązuje do pracy rosyjskiego historyka i dysydenta Michała Hellera (zob. M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Kraków 2015).

Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRS, Głównego Zarządu Archiwalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRS, Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZS i innych instytucji⁹. W kontekście stosunków polsko-sowieckich na największe deformacje narażone były badania nad okresem międzywojennym oraz geneza i przebieg II wojny światowej. Obsesyjna wręcz nienawiść bolszewickich przywódców do „burżuazyjno-obszarniczej” Polski zdeterminowała oceny zawarte w pracach historycznych.

Przez cały okres powojenny obowiązująca oficjalna interpretacja przyczyn wybuchu II wojny światowej, podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow i oceny jego skutków była oparta w dużym stopniu na wytycznych zawartych we wspomnianej już wyżej broszurze *Falszerze historii. Informacja historyczna*. O osobistym udziale Stalina w powstaniu broszury *Falszerze historii* pisali w swoich pracach zarówno zachodni, jak i rosyjscy badacze¹⁰.

Przypomnijmy w telegraficznym skrócie historię powstania broszury *Falszerze historii*. W styczniu 1948 r. Departament Stanu USA opublikował zbiór dokumentów *Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office*. Tom zawierał dokumenty MSZ III Rzeszy ewakuowane z Berlina przez Niemców i przejęte przez aliantów w 1945 r. W czerwcu 1946 r. Departament Stanu USA wraz z brytyjskim MSZ podjął decyzję o projekcie wspólnej publikacji ok. dwudziestu tomów dokumentów obejmujących okres od 1918 do 1945 r., które miały zostać opracowane przez fachowych wydawców. Niedługo potem do projektu włączył się także rząd Francji. Każda ze stron uzyskała prawo do opublikowania dowolnej części dokumentów. Amerykanie zdecydowali, aby opublikować najbardziej istotne dokumenty z okresu sowiecko-niemieckiej współpracy. Dokumenty do druku przygotowali Raymond James Sontag, James Stuart Beddie przy współpracy Jeana Brownella Dulaneya¹¹.

Publikacja ta natychmiast zwróciła uwagę Stalina, który zlecił ówczesnemu wice-ministrowi spraw zagranicznych ZSRS, Andriejowi Wyszynskiemu, szybkie napisanie odpowiedzi strony sowieckiej. Do pracy nad artykułem wciągnięto kilku historyków, specjalistów w zakresie stosunków międzynarodowych¹².

Już 3 lutego 1948 r. Wyszynski przedłożył Stalinowi trzy rozdziały artykułu zatytułowanego *Odpowiedź oszczercom*, które zostały uważnie przeczytane i opracowane przez kremlowskiego władcę. Przekreślił on poprzedni tytuł broszury i poprawił go na *Falszerze historii. Informacja historyczna*. Oprócz poprawienia i uzupełnienia poszczególnych fragmentów Stalin napisał kilkanaście stron tekstu od początku do końca, m.in. rozdział IV. W poszczególnych miejscach zabierał się dosłownie za nożyczki, wycinał

⁹ Więcej na ten temat zob. J. Szumski, *Historia i polityka. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016, s. 54–59.

¹⁰ Zob. G. Roberts, *Stalin, the Pact with Nazi Germany and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” 2002, t. 4, s. 93–103; S.Z. Sluch, *Vneshnyaya politika...*, s. 28. We współczesnej Rosji broszura doczekała się kilku wznowień z komentarzem (por. S.Y. Rychenkov, *Stalin i „falsyfikatory historii”*, Moskwa 2011; V. Starikov, *Falsyfikatory historii. Pravda i lozh o velikoj vojne*, Sankt-Petersburg 2015).

¹¹ *Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, red. R.J. Sontag, J.S. Beddie, Washington 1948, s. 4.

¹² Zob. szerzej *Geneza paktu...*, s. 91. Zob. też V.V. Pechatnov, „Strelba holostymi”: *sovetskaya propaganda na Zapad v nachale holodnoj vojny, 1945–1947* [w:] *Stalin i holodnaya vojna*, otv. red. A.O. Chubaryan, Moskwa 1998, s. 198.

lub wklejał kawałki, cytaty, poprawiał pewne fragmenty lub zdania. Na uwagę zasługuje fakt, że uzasadnienie zawarcia paktu z Adolfem Hitlerem i sowieckiej agresji na Polskę we wrześniu 1939 r. w całości zostało napisane przez sowieckiego władcę. Na końcu rozdziału III Stalin podpisał się skromnie: „Sowieckie Biuro Informacyjne. Ciąg dalszy nastąpi”.

Stalin świetnie opanował metody prowadzenia kampanii propagandy historycznej także poza obszarem ZSRS, których celem było rozpowszechnienie i zakorzenienie jego własnej wizji historii. Dzisiaj tego typu wiadomości rozprzestrzeniane z określoną intencją nazywamy *fake news*. Zasięg i skala akcji z 1948 r. są zdumiewające. Oprócz krajów z tzw. obozu demokratycznego, gdzie nakłady broszury liczone w milionach (np. w Czechosłowacji – 1 mln egz.), przedruki opublikowano w kilkuset tysięcy nakładach we Francji (ponad 800 tys.), w mniejszych ilościach w USA i Wielkiej Brytanii (oryginalny tytuł *Falsificators of History. An historical note*). Broszura *Falszerze historii* ukazała się również w Norwegii, Danii, Kanadzie, Turcji, Wenezueli, Kolumbii, we Włoszech, Meksyku, Australii, Szwajcarii, Indiach, Szwecji, Argentynie, Urugwaju i innych krajach, gdzie ZSRS posiadał jakiegokolwiek przedstawicielstwa dyplomatyczne. Tłumaczenie pełnego tekstu na polski ukazało się w marcu 1948 r. nakładem moskiewskiego Wydawnictwa Literatury w Językach Obcych¹³.

Stalin osobiście, według własnej interpretacji, opisał historię powstania sowiecko-niemieckiego „paktu o nieagresji”. Sposób powstania broszury i jej treść są kluczem do zrozumienia mechanizmów budowania sowieckiej wizji genezy i początków II wojny światowej, a zwłaszcza jej upowszechniania. Stalinowskie tezy i sformułowania powtarzane były słowo w słowo przez sowieckich historyków, a obecnie przez część rosyjskiego establishmentu i pewne środowiska historyczne. W skrótowym ujęciu najważniejsze tezy sformułowane osobiście przez Stalina, dotyczące oceny wydarzeń z sierpnia i września 1939 r., przedstawiały się następująco. Tłumacząc powody podpisania paktu, Stalin napisał, że „w warunkach całkowitej izolacji ZSRR rząd sowiecki był zmuszony [podkreślenie – J.S.] zrobić swój wybór i zawrzeć z Niemcami pakt o nieagresji. Wybór ten był przewidującym i mądrym posunięciem sowieckiej polityki zagranicznej w sytuacji, jaka się wtedy wytworzyła [...]”. Uzasadniając podjęcie tak radykalnego zwrotu w polityce zagranicznej, sowiecki dyktator powołał się na podpisaną w styczniu 1934 r. w Berlinie przez Józefa Lipskiego i ministra spraw zagranicznych Niemiec Konstantina von Neuratha polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy, określaną w późniejszej propagandzie jako „polsko-niemiecki pakt o nieagresji”. Zaraz potem sowiecki wywiad zainicjował akcję dezinformacyjną w prasie sowieckiej i francuskiej, sugerując istnienie tajnych klauzul, rzekomo składających się z ośmiu artykułów. Celem tej akcji było „podkopanie wiarygodności władz polskich w oczach francuskiego sojusznika”¹⁴. Stalin przekonywał, że Moskwa w sierpniu 1939 r. zrobiła dokładnie to samo, co Warszawa uczyniła w styczniu 1934 r.: „Dlaczego Polska, mając sojuszników w osobie Anglii i Francji, mogła zawrzeć

¹³ *Geneza paktu...*, s. 93–94.

¹⁴ Na temat akcji propagandowej wymierzonej w Polskę zob. więcej M.K. Kamiński, *Czechosłowackie i sowieckie reakcje na polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy z 26 I 1934 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 3, s. 57–58.

pakt o nieagresji z Niemcami w roku 1934, a Związek Sowiecki znajdując się w mniej pomyślnych warunkach nie mógł takiego paktu zawrzeć w roku 1939?”¹⁵.

Jako dowód na umiejętne wyzyskanie paktu Stalin przytoczył następujący argument: „Związkowi Sowieckiemu [...] udało się przesunąć swoje granice daleko na zachód i zagrozić drogę posuwaniu się agresji niemieckiej bez przeszkód na Wschód, a wojska hitlerowskie musiały rozpocząć swoje natarcie na Wschód nie od linii Narwa–Mińsk–Kijów, ale od linii, biegnącej o setki kilometrów dalej na Zachód [...]”. W uzasadnieniu sowieckiej agresji na Polskę 17 września 1939 r. sowiecki przywódca napisał: „[...] należało połączyć na nowo zagarniętą przez jaśniepańską Polskę w roku 1920 Zachodnią Białoruś i Zachodnią Ukrainę z Sowiecką Białorusią i Sowiecką Ukrainą oraz przesunąć tam wojska sowieckie. Nie można było z tą sprawą zwlekać, ponieważ źle wyposażone wojska polskie okazały się nieodporne, dowództwo polskie i Rząd polski już uciekał, a wojska hitlerowskie nie napotykając na poważny opór, mogły zająć ziemie białoruskie i ukraińskie wcześniej, zanim przyszłyby tu wojska sowieckie”¹⁶.

Wyżej zacytowane tezy stały się na długie lata podstawą interpretacyjną sowieckiej polityki zagranicznej końca lat trzydziestych oraz wydarzeń z przełomu sierpnia i września 1939 r. Poczynając od 1948 r., jednym z kluczowych kierunków sowieckiej nauki historycznej w obszarze historii najnowszej stała się zainicjowana przez Stalina akcja zwalczania „falszerzy” i „burżuazyjnych fałszerstw”. Określenie „falszerze” od lat znajdowało się w zestawie sowieckiej propagandy, ale za sprawą inspirowanej przez gospodarza na Kremlu akcji na trwałe weszło do aparatu pojęciowego sowieckiej nauki historycznej. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych coraz więcej uwagi w ZSRS poświęcano problematyce stosunków międzynarodowych, prowadząc rozmaite akcje historyczno-propagandowe zarówno w kraju, jak i za granicą, mające na celu piętnowanie „anglo-amerykańskich fałszerzy historii”. Sowieccy historycy mieli zająć się zwalczaniem „burżuazyjnych fałszerzy historii stosunków międzynarodowych”, kierując się stalinowską „genialną analizą”, będącą „kluczem do zrozumienia skomplikowanego splotu stosunków międzynarodowych i historycznej drogi sowieckiej polityki zagranicznej”¹⁷.

Sowiecka wizja historii stosunków międzynarodowych, m.in. genezy i początków II wojny światowej, miała obowiązywać również w krajach tzw. demokracji ludowej, m.in. w PRL. Zainicjowane przez KC WKP(b) prace nad stworzeniem syntezy historycznej, która prezentowałaby sowiecki pogląd na rozwój dziejowy Polski, przebiegały jednocześnie w Warszawie¹⁸ i Moskwie od końca lat czterdziestych ubiegłego wieku. Warto przy tym zaznaczyć, że pierwszą próbę opracowania sowieckiej syntezy dziejów Polski podjęto w Moskwie już latem 1939 r., powierzając to zadanie sowieckiemu historykowi

¹⁵ *Geneza paktu...*, s. 212.

¹⁶ *Ibidem*, s. 214.

¹⁷ *Transformaciya obraza sovetskoi istoricheskoi nauki v pervoe poslevoennoe desyatiletie: vtoraya polovina 1940-h – seredina 1950-h gg.*, red. V.P. Korzun, Moskwa 2011, s. 266–267. Na podstawie zawartości czołowego sowieckiego czasopisma historycznego „Woprosy istorii” można wnioskować, że akcja trwała od 1948 do 1953 r., co pokrywa się w dużej mierze z okresem nasilenia konfrontacji zimnowojennej. Po śmierci Stalina temat „burżuazyjnych fałszerzy historii” był eksploatowany znacznie rzadziej.

¹⁸ O próbach stworzenia polskiej marksistowskiej syntezy zob. M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2007, s. 116–130.

Władimirowi Piczecie. Wybuch wojny sowiecko-niemieckiej opóźnił te prace, a przed śmiercią Piczety w 1947 r. opracowano okres do 1914 r.

W 1950 r. zintensyfikowano prace nad stworzeniem akceptowanego przez KC WKP(b) marksistowskiego ujęcia historii Polski. Przebieg prac na bieżąco był monitorowany przez Wydział Propagandy i Agitacji KC WKP(b)¹⁹. Trzytomowa synteza dziejów Polski powstawała w Moskwie w latach 1954–1958. Do lata 1956 r. zostały opracowane dwa tomy obejmujące okres do 1917 r. Trzeci tom zaczynał się od „Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”, cezurą końcową zaś był początek II wojny światowej. Tom pod wspólną redakcją Fiodora Zujewa, Aleksandra Manusiewicza i Iwana Chrienowa ukazał się w Moskwie w 1958 r. w nakładzie 6 tys. egzemplarzy²⁰. W odniesieniu do wydarzeń z sierpnia i września 1939 r. podręcznik niemal w całości powtarzał tezy ze stalinowskich *Falszerzy historii*, obarczając winą „sanacyjną klikę” za współudział w rozpętaniu II wojny światowej. Zawarcie paktu określono jako krok „wymuszony” oraz „jedynie możliwe posunięcie”, a zarazem „druzgocący cios wymierzony w angielsko-francusko-amerykańskie plany rozpętania wojny radziecko-niemieckiej”²¹.

Podjęta w okresie chruszczowskiej odwilży współpraca pomiędzy polskimi historykami skupionymi głównie wokół partyjnych instytucji historycznych i ich moskiewskimi odpowiednikami, zwłaszcza w zakresie specyficznie rozumianej historii „ruchu robotniczego”, znajdowała się pod czujną obserwacją władz partyjnych na Kremlu. Całkowity monopol Moskwy na interpretację wydarzeń z 1939 r. nie został przełamany po XX Zjeździe KC KPZS i zmianach politycznych dokonujących się u wschodniego sąsiada. Krytyka obowiązujących również w Polsce stalinowskiej tez dogmatycznej oceny wydarzeń 1939 r. zmuszała kierownictwo PZPR do podjęcia decyzji o przeprowadzeniu dyskusji na temat stanu badań nad początkami i przebiegiem II wojny światowej. W tej kwestii wymagana była zgoda Moskwy²².

Aby wysondować zdanie sowieckich decydentów, w grudniu 1956 r. do Moskwy skierowano polskiego historyka partyjnego Stanisława Wrońskiego, wówczas pracownika Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR oraz sekretarza Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Chodziło o możliwość rewizji pewnych dogmatów, dotychczas obowiązujących w przedstawianiu historii polskiej polityki zagranicznej i początków II wojny światowej. We wstępie spotkania zorganizowanego z udziałem przedstawicieli MSZ ZSRS, GZA MSW ZSRS oraz ANS przy KC KZPR przy okazji informowania strony sowieckiej o przygotowywaniu publikacji o stosunkach polsko-sowieckich²³ Wroński wspominał o odnalezieniu w polskich archiwach pokażnej ilości materiałów, przede wszystkim notatek polskich dyplomatów z rozmów z sowieckimi dostojnikami z końca lat trzydziestych.

¹⁹ O procesie tworzenia marksistowskiej *Истории Польши* w Moskwie zob. J. Szumski, *Polityka...*, s. 241–271.

²⁰ Zob. *Istoriya Polszy w triech tomach*, t. 3, red. F. Zujew i in., Moskwa 1958.

²¹ Cyt. za: I. Jaźborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, tłum. M. Putrament, A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1998, s. 15.

²² J. Szumski, *Polityka...*, s. 353.

²³ Chodziło o *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1: *Marzec 1917 – listopad 1918*, oprac. A. Zatorski, przy współudziale F. Kalickiej, A. Leinwanda, W. Pomykały, S. Rogulskiego, S. Wrońskiego, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1957.

Z dokumentów wynikało m.in., że nie było żadnych podstaw, aby twierdzić, że Polska zamierzała zawrzeć sojusz z Niemcami przeciwko ZSRS w przeddzień II wojny światowej, bowiem żadne dokumenty historyczne nie potwierdzały tej tezy. Przypomnieć trzeba, że zgodnie z oficjalnie obowiązującą wówczas sowiecką wersją wydarzeń Polska przygotowywała się do wojny z ZSRS w sojuszu z III Rzeszą. Wroński dodał także, że Polska dążyła do zachowania swojej suwerenności, grając na sprzecznościach między światowymi potęgami. Na końcu rozmowy polski partyjny historyk zwrócił się o udostępnienie dokumentów archiwalnych, m.in. notatek z rozmów Wiaczesława Mołotowa i Maksima Litwinowa z polskimi dyplomatami.

Informację o rozmowie z Wrońskim przekazano natychmiast sowieckiemu wiceministrowi spraw zagranicznych Nikołajowi Patoliczewowi oraz do KC KPZS. Powołany zespół ekspertów z IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRS, GZA MSW ZSRS oraz Wydziału Zagranicznego KC KZPR sporządził opinię. Wynikało z niej, że udostępnienie dokumentów archiwalnych stwarza stronie sowieckiej „szereg niezręczności i problemów”. W przechowywanej w archiwum MSZ ZSRS notatce z rozmowy polskiego ambasadora Wacława Grzybowskiego z Mołotowem 5 września 1939 r. znajdowała się informacja o ewentualnej możliwości zaopatrzenia Polski w sprzęt wojskowy oraz tranzyt materiałów wojskowych przez ZSRS. Mołotow wówczas odparł, że „jest to mało prawdopodobne w obecnej sytuacji”. Ta notatka i szereg innych mogły, zdaniem strony sowieckiej, być „niewłaściwie zinterpretowane w Polsce podczas prezentowania stosunków polsko-sowieckich”. Ujawnianie i publikowanie tych dokumentów, zdaniem sowieckich ekspertów, byłoby „niepożądane”²⁴.

Aby rozwiązać problem publikacji odnalezionych w polskich archiwach „jednostronnych notatek”, mogących „zniekształcić” utrwalony obraz wydarzeń, KC KPZS wydał w marcu 1957 r. polecenie sowieckiemu ambasadorowi w Polsce Pantelejmonowi Ponomariencie, by wezwać Wrońskiego do ambasady w Warszawie i przekazać, że „poszukiwane przez niego dokumenty nie zostały odnalezione w Archiwum MSZ ZSRS”, dając mu jednocześnie do zrozumienia, że publikacja polskich materiałów i dalsze drążenie tego tematu nie są mile widziane przez Moskwę²⁵.

Pomimo pewnego złagodzenia akcentów po 1956 r. w ocenach niektórych wydarzeń, ciągle podkreślano „agresywny charakter” państwa polskiego, zarzucano mu różne przewinienia i grzechy, m.in. spiskowanie z III Rzeszą i współudział w rozpoczęciu II wojny światowej. Próby odejścia od modelu nakreślonego osobiście przez Stalina i jego ujęcia najnowszej historii oraz stosunków międzynarodowych napotykały opór Moskwy. Kwestia ocen początku II wojny światowej kilkakrotnie powracała, za każdym razem wywołując kontrowersje i problemy. Napięcie na linii KC PZPR – KC KPZS spowodowała próba zorganizowania przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk międzynarodowego sympozjum na temat genezy II wojny światowej latem 1967 r. Oburzenie Moskwy wywołały referaty, w których w sposób pośredni wspomniano o tajnym załączniku do protokołu z 23 czerwca 1939 r., powołując się przy tym na oficjalnie opublikowaną w ZSRS *Historię*

²⁴ J. Szumski, *Polityka...*, s. 355.

²⁵ *Ibidem*, s. 355–356.

*Wielkiej Wojny Ojczyźnianej*²⁶. Władze partyjne w Warszawie odwołały symposium po proteście KC KPZS²⁷.

Walentyń Falin, ówczesny szef grupy doradców ministra spraw zagranicznych ZSRS Andrieja Gromyki, a w latach pieriestrojki („przebudowy”) szef Wydziału Międzynarodowego KC KPZS, w swoich wspomnieniach podaje, że w 1968 r. Gromyko konsultował w Biurze Politycznym możliwość opublikowania tajnych protokołów z 1939 r., ale partia uznała takie posunięcie za „przedwczesne”²⁸. Trudno jednoznacznie określić, ile w tym jest prawdy, bowiem Falin w drugiej połowie lat osiemdziesiątych stawiał silny opór próbom podjęcia dyskusji na temat genezy II wojny światowej, o czym dalej będzie mowa.

Wersja historii początków II wojny światowej, nakreślona osobiście przez Stalina w *Fałszerzach historii*, gdzie II Rzeczpospolita jawi się jako „bękart traktatu wersalskiego”, „ciemieżca niepolskich narodowości”, „bankrut polityczny”, współodpowiedzialny za wybuch II wojny światowej, obowiązywała z nieznacznymi zmianami aż do drugiej połowy lat osiemdziesiątych. Okres breżniewowskiego zastoju nie wniósł jakichkolwiek istotnych zmian w kwestii ocen paktu. Można powiedzieć, że aż do początku pieriestrojki stalinowskie dogmaty o wydarzeniach z 1939 r. pozostawały niepodważalne. Wysunięte w ZSRS w drugiej połowie lat osiemdziesiątych hasło „dezideologizacji” nauki historycznej w ZSRS zapoczątkowało publikacje na temat tzw. białych plam, a właściwie przekłamań historycznych w dziejach ZSRS. Czasopisma historyczne zaczęły publikować szereg krytycznych wobec dorobku sowieckiej historiografii artykułów, pojawiają się teksty zachodnich badaczy. Katalog „białych plam” w relacjach ZSRS z Polską był bardzo długi, ale na pierwszym miejscu znajdowała się ukrywana przez prawie pół wieku zbrodnia katyńska.

Presja zarówno środowiska historycznego, jak i społeczeństwa wymusiła na władzach PZPR podjęcie pewnych kroków w celu wyjaśnienia zbrodni katyńskiej. Dla ekipy Wojciecha Jaruzelskiego w konfrontacji z opozycją i Kościołem sprawa Katynia stanowiła jedną z poważnych „broni historycznych” i szansę na uzyskanie wiarygodności w społeczeństwie oraz wzmocnienie legitymizacji ówczesnego reżimu politycznego²⁹. W kwietniu 1987 r. podczas wizyty Jaruzelskiego w Moskwie podpisano dwustronną deklarację o współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury. Niedługo potem, bo już w maju 1987 r. powołana została mieszana komisja funkcjonująca w latach 1987–1989 pod nazwą „Wspólna Komisja Historyków ZSRR i PRL ds. Badań Historii Stosunków Między Dwoma Krajami”³⁰.

Przewodniczącym strony sowieckiej Komisji był członek-korespondent Akademii Nauk ZSRS Geоргий Smirnow, ówczesny dyrektor Instytutu Marksizmu-Leninizmu

²⁶ Chodzi o t. 1 wydanej w 1961 r. sześciotomowej pracy *Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuzu 1941–1945 gg. (v 6 tomax)*, Moskwa 1961. Na s. 176 znalazło się zdanie: „Rząd sowiecki zmusił Niemcy do nieprzekraczania rozgraniczenia na linii Narew-Wisła-San”. Natomiast w żadnym z ośmiu artykułów *Paktu o nieagresji między Niemcami a ZSRR z 23 VIII 1939 r.* nie było mowy o tej linii, co w sposób pośredni mogło świadczyć o istnieniu dodatkowego protokołu.

²⁷ T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 457.

²⁸ V.M. Falin, *Bez skidok na obstoyatelstva. Politicheskie vospominaniya*, Moskwa 1999, s. 401.

²⁹ P. Kowal, *Jak to powiedzieć*, „Polityka”, 3 IV 2010, s. 82–85.

³⁰ G.L. Smirnov, J. Maciszewski, *Vstrecha uchenyh SSSR i PNR*, „Pravda”, 22 V 1987.

przy KC KPZS i zastępca członka KC KPZS, strony polskiej zaś Jarema Maciszewski, członek KC PZPR i rektor ANS przy KC PZPR. Członkami polskiej strony Komisji byli m.in. przedstawiciele PAN, Centralnego Archiwum KC PZPR, Wojskowego Instytutu Historycznego, Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Prace Komisji zostały krótko omówione w księdze pamiątkowej poświęconej prof. Smirnowowi oraz we wspomnieniach przewodniczącego polskiej strony³¹. Relacje Maciszewskiego rzucają nieco więcej światła na okoliczności jej powołania, przebieg prac i uzyskane wyniki. Jak przyznawał, główną treścią pracy Komisji nie był wysiłek badawczy, ale negocjacyjny. Od samego początku wyodrębniono kilka problemów: wojnę polsko-bolszewicką, rok 1939 i tajne klauzule do układu Ribbentrop-Mołotow, mord w Katyniu i losy Polaków z obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie³².

W sierpniu 1987 r. na łamach czasopisma „Nowoje wriemia”, uznawanego za niemal-że oficjalny organ KPZS i przedstawiającego oficjalny punkt widzenia na temat polityki zagranicznej i sytuacji na świecie, został opublikowany artykuł Smirnowa pod wymownym tytułem *Powrót do lekcji historii*. W artykule zakwestionowano obowiązującą dotychczasową ocenę państwa polskiego w okresie II RP jako „pokracznego bękarta traktatu wersalskiego” i uznano ją za „niedopuszczalną wobec narodu polskiego”³³. We współczesnym piśmiennictwie rosyjskim można spotkać opinię, że autorstwo określenia „pokraczny bękart traktatu wersalskiego”, którego komisarz spraw zagranicznych Mołotow użył 31 października 1939 r., omawiając politykę zagraniczną na forum Rady Najwyższej ZSRS³⁴, należy do wspomnianego już wyżej sowieckiego historyka Manusiewiczza, jednego z realizatorów „antypolskiej akcji historycznej w 1939 r.”³⁵

Ta ostrożna zapowiedź zmian w podejściu do ocen sowieckiej polityki końca lat trzydziestych była sankcjonowana na najwyższym szczeblu partyjnym i państwowym. Jak dowiadujemy się ze wspomnień Wadima Miedwiediewa, który w latach 1986–1988 zajmował stanowisko kierownika Wydziału ds. Łączności z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Krajów Socjalistycznych KC KPZS, decyzja o zdezawuowaniu wypowiedzi Mołotowa została podjęta 28 lipca 1987 r. osobiście przez Michaiła Gorbaczowa na wniosek Miedwiediewa³⁶.

Miedwiediew wspomina także, że kwestię ewentualnej publikacji tajnego załącznika omawiał z Gorbaczowem w październiku 1987 r. i prosił członka BP KC PZPR Józefa Czyrka, aby „strona polska nie forsowała rozwoju wydarzeń”. Obok małego kroku do przodu i zapowiedzi dalszych rozmów strona sowiecka jednocześnie zaostrzyła ton, pub-

³¹ Na ten temat zob. więcej *Georgij Lukich Smirnov. 1922–1999*, sostaviteli S.N. Korsakov, E.G. Krivykh, L.A. Kalashnikova, Moskwa 2018, s. 22. Również Maciszewski zostawił wspomnienia o pracach Komisji (J. Maciszewski, *Wydrzeć prawdę*, Warszawa 1993; *idem, Katyń. Wydrzeć prawdę*, wyd. 2 popr., Pułtusk 2010).

³² J. Maciszewski, *Katyń. Wydrzeć...*, s. 48, 59–68.

³³ G. Smirnov, *Vozvrashhenie k urokam*, „Novoe Vremya” 1987, nr 35, s. 18–22.

³⁴ Cyt. za: *Dokład predsedatelya Soveta Narodnyh Komissarov SSSR i narodnogo komissara inostrannyx del tov. V.M. Molotova o vneshnej politike pravitelstva. 31 oktyabrya 1939 goda* [w:] *Vneocherednaya pyataya sessiya Verhovnogo Soveta SSSR 31 oktyabrya – 2 noyabrya 1939 g. Stenograficheskij otchet*, Moskwa 1939, s. 7–24.

³⁵ I.S. Yazhborovskaya, A.Y. Yablokov, V.S. Parsadanova, *Katynskij sindrom v sovetsko-polskih i rossijsko-polskih otnosheniyah*, Moskwa 2009, s. 220.

³⁶ V. Medvedev, *Raspad. Kak on nazreval v „mirovoj sisteme socializma”*, Moskwa 1994, s. 99, 101.

likując pod koniec 1987 r. na łamach wspomnianego już czasopisma „Nowoje wriemia” antypolski artykuł Falina, ówczesnego szefa agencji Nowosti³⁷. W tekście, który należało odczytać jako stanowisko pewnej wpływowej grupy w KC KPZS, Polska w 1939 r. została ukazana jako niemalże sojusznik Hitlera.

Przed wizytą Gorbaczowa w Polsce, która odbyła się w lipcu 1988 r., na posiedzeniu BP KC KPZS w maju 1988 r. ponownie omawiano możliwość przyznania się do istnienia tajnego protokołu do paktu. Największy opór stawiał szef KGB Wiktor Czebrikow, ale ostatecznie słowo należało do Gorbaczowa, który ostatecznie nie poparł wniosku, tłumacząc się wątpliwościami na ten temat³⁸.

Opór ortodoksyjnej części sowieckich historyków, kurczowo trzymających się stalinowskich dogmatów, wspieranych na dodatek przez konserwatywną grupę w KC KPZS, uniemożliwił podjęcie debaty nad sowiecką polityką końca lat trzydziestych. Teksty referatów do dyskusji na temat „białych plam” w sowiecko-polskich relacjach, która nigdy w rzeczywistości nie miała miejsca, skomponowano w odpowiedni sposób na Starym Placu. Sowieccy członkowie Komisji Historyków ZSRS i PRL otrzymali zakaz wypowiadania się na temat przebiegu jej prac, a kierownictwo partii w osobie Gorbaczowa tworzyło różne przeszkody³⁹.

Wobec niemożności dalszego ukrywania istnienia tajnych protokołów do porozumień sowiecko-niemieckich z 1939 r. 1 września 1988 r. w „Prawdzie” ukazał się artykuł *Lekcja historii. Tak się rozpoczęła II wojna światowa*, w którym uznano istnienie kopii tajnego protokołu, zastrzegając jednocześnie, że nie można mieć stuprocentowej pewności co do ich autentyczności. Zaznaczono przy tym, że oryginałów „nie odnaleziono w zachodnich archiwach” i że „nie ma ich wcale”⁴⁰. Toczące się w pierwszej połowie 1989 r. w ramach „okrągłych stołów” i konferencji (np. I Wszechzwiązkowa Narada Badaczy Polski w styczniu 1989 r.) dyskusje na temat paktu nie wykraczały poza oficjalnie zakreślone pole.

26 maja 1989 r. na łamach „Prawdy” opublikowano *Tezy Komisji Historyków ZSRS i PRL*, dotyczące problematyki początków II wojny światowej i paktu Ribbentrop-Mołotow, które zawierały ostrożną krytykę sowieckiej polityki zagranicznej końca lat trzydziestych. Przyznając zgodnie z obowiązującą wówczas „linią” istnienie tajnych klauzul do paktu, powtórzono oficjalną wersję, że „nie udało się odnaleźć oryginału tajnego protokołu ani w sowieckich, ani też w innych archiwach”⁴¹. Taktyka ówczesnych władz polegająca na dozowaniu informacji, gdzie prawdę mieszano z kłamstwem, prowadzić miała do zbudowania systemu manipulowania faktami historycznymi w celu osiągnięcia określonych celów politycznych. Jednym z tych celów było unikanie odpowiedzialności ZSRR za współudział w wybuchu II wojny światowej.

³⁷ V.M. Falin, *Pochemu v 1939-m? Razmyshleniya o nachale Vtoroy mirovoi voiny*, „Novoe Vremya” 1987, nr 39.

³⁸ V. Medvedev, *Raspad...*, s. 101–103.

³⁹ I.S. Yazhborovskaya, A.Y. Yablokov, V.S. Parsadanova, *Katynskij sindrom...*, s. 247. Zob. też S.Z. Sluch, *Vneshnyaya politika...*, s. 63.

⁴⁰ S.Z. Sluch, *Vneshnyaya politika...*, s. 65–66.

⁴¹ *Kanun i nachalo vtoroi mirovoi voiny. Tezisy, podgotovlennye Komissiei uchenyh SSSR i PNR po istorii otnoshenii mezhdru dvumia stranami*, cyt. za: 1939 god: *Uroki istorii*, otv. red. O.A. Rzeshevskii, Moskwa 1990, s. 461–468.

Można jeszcze krótko powiedzieć, że wobec niemożności dalszego uchylania się od odpowiedzialności za zbrodnię katyńską kierownictwo ZSRS powzięło decyzję o szukaniu tematów zastępczych i relatywizacji zbrodni, które zrodziły następnie zjawisko zwane Anty-Katyniem, eksploatując temat jeńców bolszewickich w niewoli polskiej. Smirnow w swoich wspomnieniach pisał o naciskach wywieranych przez sowieckie kierownictwo w tej sprawie⁴².

Powołana 2 czerwca 1989 r. pod naciskiem deputowanych z krajów bałtyckich na podstawie mandatu I Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRS⁴³ tzw. komisja Aleksandra Jakowlewa⁴⁴ w składzie 26 deputowanych zajęła się badaniem spraw związanych z układem z 23 sierpnia 1939 r. Komisja zgromadziła nieznaną dotychczas badaczom ogromny materiał zarówno z archiwów sowieckich, jak i zagranicznych. Przesłuchano też żyjących jeszcze wówczas uczestników tych wydarzeń. Jakowlew planował opublikować raport końcowy komisji w pięćdziesiątą rocznicę wybuchu II wojny światowej, jednak Politbiuro KC KPZS na posiedzeniu 31 lipca 1989 r. zablokowało publikację. Część członków komisji postanowiła ujawnić treść raportu⁴⁵.

Ostatecznie po pięciu miesiącach pracy, 14 grudnia 1989 r. powstało kolejne opracowanie, które następnie zostało zreferowane 23 grudnia 1989 r. przez Jakowlewa podczas obrad II ZDL ZSRS. W końcowych ocenach paktu komisja zaproponowała potępić podpisane tajne protokoły do porozumień z 23 sierpnia i 28 września jako „łamiące leninowskie zasady w sowieckiej polityce zagranicznej”⁴⁶. 24 grudnia 1989 r. II ZDL ZSRS podjął uchwałę „O Politycznej i Prawnej Ocenie Sowiecko-Niemieckiego Układu z 23 sierpnia 1939 r.”, gdzie w punkcie siódmym potępiono tajne klauzule do układu i uznano je za nieważne i niebyłe w sensie prawnym (dopiero po powtórnym głosowaniu)⁴⁷.

Zmiany w ocenie paktu, zainicjowane na szczytach władzy, dały wyraźny sygnał historykom sowieckim. W 1990 r. nakładem Instytutu Historii Powszechnej Akademii Nauk ZSRS ukazała się zbiorowa praca pt. *Rok 1939. Lekcje historii*, która zawierała aktualne oceny sowieckiej polityki zagranicznej lat trzydziestych. Współautorem rozdziału VI, zatytułowanego „Pakt o nieagresji 1939 r. i tajny protokół”⁴⁸, był wspomniany już wyżej sekretarz KC KPZS Falin. W tym samym roku w dwutomowym wydawnictwie źródłowym wydanym pod auspicjami MSZ ZSRS opublikowano treść tajnego protokołu na podstawie kopii maszynopisu (bodajże po raz pierwszy opublikowano załącznik we wrześniu 1989 r.

⁴² G. Smirnov, *Uroki minuvshego*, Moskwa 1997, s. 221–222.

⁴³ Zjazd Deputowanych Ludowych (ZDL) ZSRS – najwyższy organ władzy państwowej w ZSRR w latach 1988–1991, powołany w grudniu 1988 r. w ramach reformy politycznej państwa. I Zjazd odbył się 25 V – 9 VI 1989 r.

⁴⁴ Aleksander Jakowlew (1923–2005) – działacz partyjny, członek BP KC KPZS (1987–1990), doradca Gorbaczowa, jeden z głównych animatorów przebudowy. Zgodnie z mandatem I ZDL ZSRS stanął na czele Komisji ZDL ZSRS ds. Politycznej i Prawnej Oceny Sowiecko-Niemieckiego Układu z 23 VIII 1939 r.

⁴⁵ V. Medvedev, *Raspad...*, s. 105.

⁴⁶ *Ot komissii Syezda narodnyh deputatov SSSR po politicheskoj i pravovoj ocenke sovetsko-germanskogo dogovora o nenapadenii ot 1939 goda (Poyasnitel'naya zapiska ot 14 dekabrya 1989 g. Syezdu narodnyh deputatov SSSR)*, cyt. za: *1939 god...*, s. 473–474.

⁴⁷ Zob. *Postanovlenie SND SSSR ot 24.12.1989 N 979-1 »O politicheskoj i pravovoj ocenke sovetsko-germanskogo dogovora o nenapadenii ot 1939 goda«*.

⁴⁸ Zob. *1939 god...*, s. 319–354.

w czasopiśmie „Mieżdunarodnaja żyzn”) z Archiwum Polityki Zagranicznej ZSRS⁴⁹. Przez prawie kolejne 30 lat władze w Moskwie utrzymywały, że nie wiedzą, gdzie jest oryginał protokołu wraz z tajnym załącznikiem, aż w maju 2019 r. Departament Historyczno-Dokumentalny MSZ Rosji przekazał skany odnalezionych oryginałów protokołu fundacji „Pamięć Historyczna”. Skany dokumentów zostały również opublikowane w pracy zbiorowej wydanej przez Instytut Badań Polityki Zagranicznej i Inicjatyw⁵⁰.

Wracając do lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku – czasu głębokiego kryzysu gospodarczego i politycznego w Rosji – należy powiedzieć, że kwestie propagandy historycznej dla rządzących miały drugorzędne znaczenie. To był także okres gruntownych przewartościowań w historiografii rosyjskiej. Rosyjska nauka historyczna, mimo fatalnej sytuacji materialnej, przeżywała prawdziwy boom zarówno pod względem penetracji nowych obszarów badawczych, jak i możliwości dostępu do utajnionych przedtem materiałów archiwalnych. Również rok 1939 doczekał się wielu opracowań rosyjskich historyków. W opublikowanym w 2009 r. przeglądzie publikacji rosyjskich, oceniających wydarzenia 1939 r., Wojciech Materski skupił się na okresie od marca 2000 r., a więc początku pierwszej kadencji prezydentury Władimira Putina⁵¹. Jak zauważył polski historyk, w latach dziewięćdziesiątych historiografia rosyjska traktująca o wydarzeniach 1939 r. tylko sporadycznie nawiązywała do ustaleń sowieckiej historiografii. Tendencja ta odwróciła się na początku nowego stulecia, gdy pod wpływem nowej polityki historycznej państwa rosyjskiego podjęto próbę reanimowania dogmatycznych ocen nawiązujących do tez zawartych w *Falszszkach historii*. Z jednej strony historiografia rosyjska opracowała wiele pozycji wartościowych na wysokim poziomie merytorycznym, z drugiej zaś pojawiło się również dużo prac o charakterze tendencyjnym, zawierających anachronizmy i jawne fałszerstwa⁵².

Ostatnie tendencje widoczne w rosyjskiej polityce historycznej i publicystyce, na które wpływ mają bieżące uwarunkowania zachodzące w życiu politycznym Rosji, wskazują na jeden bardzo ważny kierunek – powrót do nowej-starej wersji historii genezy II wojny światowej, nakreślonej przez Stalina. Coraz częściej powtarzane są sowieckie tezy o agresywnej polityce II Rzeczypospolitej, sugerujące współodpowiedzialność za wybuch II wojny światowej. Nie twierdzą bynajmniej, że dotyczy to akademickiego środowiska rosyjskich historyków, byłoby to daleko idącym uproszczeniem. Rzetelna ocena dorobku rosyjskiej historiografii ostatnich 10 lat, traktującej o wydarzeniach 1939 r., wymaga bowiem głębokiej analizy i daleko wykracza poza zakreślone ramy tematyczne niniejszego tekstu.

Bodajże najbardziej jaskrawym przykładem zasadniczej zmiany w ocenie wydarzeń 1939 r. na szczytach władzy w Rosji była sześćdziesiąta rocznica zwycięstwa nad Niemcami, obchodzona w 2005 r. i poprzedzona kampanią w mediach, do której włączyli się wysokiej rangi przedstawiciele państwa. W pewnym skrócie można powiedzieć, że

⁴⁹ *God krizisa. 1938–1939. dokumenty i materialy. v 2 tt.*, redkollegiya L.F. Ilichev (pred.) i in., t. 2: 2 *iyunya 1939 g. – 4 sentyabrya 1939 g.*, Moskwa 1990.

⁵⁰ Por. *Antigitlerovskaya koalitsiya – 1939: formula provala*, obshh. red. V.Y. Krashenninnikova, Moskwa 2019, s. 320–328.

⁵¹ W. Materski, *Rok 1939 w historiografii rosyjskiej*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 3, s. 73–88.

⁵² *Ibidem*, s. 74, 88.

celem tej kampanii było wybielanie ekspansywnej polityki Stalina z lat 1939–1941 i rewizja ocen paktu pomiędzy ZSRS a III Rzeszą. Z kolei siedemdziesiątą rocznicę wybuchu II wojny światowej obchodzono w 2009 r., korzystając z potężnego wsparcia rozmaitych agend państwowych i szeroko zakrojonej historycznej kampanii medialnej.

Powołana 15 maja 2009 r. na mocy dekretu nr 549 prezydenta Federacji Rosyjskiej Miedwediewa Komisja ds. Przeciwdziałania Szkodzącym Interesom Rosji Próbowi Falszowania Historii, z szefem administracji prezydenckiej Siergiejem Naryszkinem na czele, w ciągu kilku miesięcy poprzedzających siedemdziesiątą rocznicę paktu zorganizowała wiele spotkań i konferencji z udziałem przedstawicieli administracji państwowej, oficjalnych środowisk naukowych i dziennikarskich. Zaprezentowano szereg publikacji, m.in. wspomniany już wyżej zbiór dokumentów pt. *Tajemnice polskiej polityki z zasobów archiwalnych Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, dotyczących polityki zagranicznej Polski w latach 1935–1939*⁵³. Opublikowano też zbiór artykułów dyplomatów i politologów rosyjskich, poświęcony problemowi odpowiedzialności za wybuch II wojny światowej i opatrzony wstępem ministra spraw zagranicznych Rosji Siergieja Ławrowa. Jej przebieg omówiłem na łamach wymienionej wyżej publikacji wydanej we współautorstwie⁵⁴.

Przypomnę tylko najważniejsze tezy od lat powtarzane w rosyjskiej publicystyce historycznej i niektórych pracach prezentujących oficjalny punkt widzenia, tezy, które w linii prostej wywodzą się z prac Stalina i są przywracaniem starej sowieckiej koncepcji początków II wojny światowej:

- Polska wcale nie była ofiarą porozumienia zawartego pomiędzy Stalinem a Hitlerem i ponosi odpowiedzialność za rozpętanie II wojny światowej;
- Moskwa konsekwentnie dążyła do zbudowania „wspólnego frontu walki z faszyzmem”, z kolei Warszawa „popierała nazistowską agresję”;
- wśród korzyści płynących z paktu najczęściej wymienia się zyskanie na czasie, gdy w 1941 r. „wojska niemieckie, walcząc, musiały przemierzać setki kilometrów na zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainie”⁵⁵.

Co ciekawe, w wypowiedziach czołowych rosyjskich polityków, którzy mają decydujący wpływ na kształtowanie się państwowej polityki historycznej, również możemy zaobserwować istotne zmiany w ocenie paktu. 31 sierpnia 2009 r. w liście Putina do Polaków, zatytułowanym *Karty historii – powód do wzajemnych pretensji czy podstawa pojednania i partnerstwa?*, opublikowanym przez „Gazetę Wyborczą”, ówczesny premier Rosji stwierdził: „Bez żadnych wątpliwości można z pełnym uzasadnieniem potępić pakt Mołotow-Ribbentrop zawarty w sierpniu 1939 roku. Ale przecież rok wcześniej Francja i Anglia podpisały w Monachium głośny układ z Hitlerem, rujnując wszelkie nadzieje

⁵³ Proweniencja tych dokumentów, rzekomo zdobytych przez sowiecki wywiad przed 1939 r., jest przedmiotem dyskusji wśród polskich historyków (W. Bułhak, *Krótki kurs dezinformacji*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 12, s. 14–32; *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, oprac. P. Libera, Warszawa 2013 [„Wojskowe Teki Archiwalne”, t. 4], s. 26–27).

⁵⁴ *Geneza paktu...*, s. 84–105.

⁵⁵ Zob. chociażby *Partitura Vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal wojny*, otv. red. N.A. Narochnickaya i in., Moskwa 2009.

na stworzenie wspólnego frontu walki z faszyzmem. Dziś rozumiemy, że każda forma zmowy z reżimem nazistowskim była nie do przyjęcia z moralnego punktu widzenia i nie posiadała żadnych perspektyw na realizację. [...] Moim zdaniem szczególnie ważny jest etyczny aspekt polityki. W związku z tym chciałbym przypomnieć, że w naszym kraju niemoralny charakter paktu Mołotow-Ribbentrop został jednoznacznie oceniony przez parlament. Czego na razie nie możemy powiedzieć o szeregu innych państw, chociaż one w latach 30. też podejmowały bynajmniej niejednoznaczne decyzje”⁵⁶.

Pięć lat później, 5 listopada 2014 r., podczas spotkania z historykami z Rosyjskiej Akademii Nauk oraz wykładowcami historii z wiodących rosyjskich ośrodków uniwersyteckich, prezydent Putin już inaczej oceniał wydarzenia z 23 sierpnia 1939 r.” Dotychczas toczą się spory w sprawie oceny paktu Ribbentrop-Mołotow, wysuwane są oskarżenia, że Związek Sowiecki dokonał rozbioru Polski. A co właściwie zrobiła Polska, gdy Niemcy wkroczyli do Czechosłowacji? Zagarnęła część terytorium Czechosłowacji. Przecież zrobiła to z własnej woli. A potem krządek został wybity na przeciwną stronę pola i to samo stało się z Polską. Nie chcę nikogo obwiniać, ale poważne badania naukowe powinny udowodnić, że takie były wówczas zasady prowadzenia polityki zagranicznej. ZSRR podpisał pakt o nieagresji z Niemcami. Mówią: oj, niedobrze. A co w tym złego, jeśli Związek Sowiecki nie chciał walczyć? Co w tym złego?”⁵⁷

W przeddzień osiemdziesiątej rocznicy paktu władze rosyjskie podjęły działania przygotowujące rosyjskiego odbiorcę do „fali fałszerstw na Zachodzie” w ocenie wydarzeń sprzed osiemdziesięciu lat. 15 marca 2019 r. w dzienniku „Izwestija” ukazał się artykuł pt. *Słabo zbadany pakt* dyrektora ds. naukowych Rosyjskiego Towarzystwa Wojskowo-Historycznego Michaiła Miagkowa⁵⁸. Przewodniczącym Rady Powierniczej Towarzystwa jest Siergiej Iwanow, rosyjski polityk, który swoją karierę zawodową rozpoczął w KGB, następnie kontynuował w Służbie Wywiadu Zagranicznego FR, zajmował stanowiska szefa Federalnej Służby Bezpieczeństwa, ministra obrony i wicepremiera. Wspomniany Miagkow w swoim artykule zasugerował, aby Duma Państwowa FR zrewidowała „potępiającą” ZSRS uchwałę podjętą w 1989 r.

Artykuł Miagkowa był jednym z inicjujących elementów prowadzonej w ciągu kilku miesięcy przez władze rosyjskie kampanii rehabilitacji paktu Ribbentrop-Mołotow i sowieckiej ekspansywnej polityki zagranicznej. Sprawę komentowały również media zachodnie, m.in. w Niemczech, krytycznie oceniając próby rewizji ocen paktu⁵⁹. Oprócz tradycyjnej dla Kremla krytyki postaw państw zachodnich w przeddzień II wojny światowej

⁵⁶ W. Putin, *Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa?*, „Gazeta Wyborcza”, 31 VIII 2009, http://wyborcza.pl/1,75399,6983945,List_Putina_do_Polakow___pelna_wersja.html, dostęp 1 VIII 2019 r.

⁵⁷ *Vstrecha s molodymi uchyonymi i prepodavatelyami istorii*, 5 XI 2014, <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>, dostęp 1 VIII 2019 r.

⁵⁸ M. Myagkov, *Maloizuchennyj pakt*, „Izvestiya”, 15 VIII 2019, <https://iz.ru/852634/mikhail-miagkov/maloizuchennyi-pakt>, dostęp 30 VIII 2019 r.

⁵⁹ Por. Ch. Neef, *Putin lässt den Hitler-Stalin-Pakt neu bewerten*, „Der Spiegel”, 16 VIII 2019, <https://www.spiegel.de/plus/russland-streit-ueber-den-hitler-stalin-pakt-a-00000000-0002-0001-0000-000165454496>, dostęp 30 VIII 2019 r.

dużo miejsca w rosyjskiej propagandzie historycznej zajmuje Polska, której zarzuca się współudział w wybuchu II wojny światowej.

W lipcu i sierpniu 2019 r. w Rosji odbył się szereg konferencji prasowych z udziałem wysokiej rangi urzędników rosyjskich, wypowiadających się na temat paktu. Najbardziej aktywnie udzielał się wspomniany wyżej Iwanow. 4 lipca 2019 r. w publicznej stacji telewizyjnej Rossija 1, której odbiorcy to ponad 100 mln osób w Rosji i poza granicami kraju, w głównym programie informacyjnym *Wiesti* – nadawanym o godz. 20.00 – wyemitowano reportaż pt. *Jak teraz na Zachodzie postrzegają wydarzenia z sierpnia 1939 r. i na czym polega niebezpieczeństwo w toczącej się przeciwko Rosji wojnie informacyjnej*. Występujący na konferencji prasowej Iwanow zabrał głos jako przewodniczący Rady Powierniczej Rosyjskiego Towarzystwa Wojskowo-Historycznego i w swoim wystąpieniu uprzedził o szykującej się na Zachodzie „fali oszczerczych kampanii fałszujących historię początków II wojny światowej”.

Sporo miejsca w materiale poświęcono też roli Polski, która „w 1934 roku zawarła podobny pakt o nieagresji z Hitlerem, który również posiadał tajny protokół [sic!]”. Z kolei we wrześniu 1939 r., „w momencie wkroczenia Armii Czerwonej państwo polskie faktycznie przestało istnieć”, a Armia Czerwona „wyzwoliła okupowane przez Polskę obszary Zachodniej Białorusi”.

W podobnym tonie utrzymany jest artykuł dyrektora Służby Wywiadu Zagranicznego FR Naryszkiina, pt. *Nie mieliśmy innego wyjścia*, opublikowany na łamach oficjalnej „Rossijskiej gazety” 23 sierpnia 2019 r.⁶⁰ Co ciekawe, w artykule Naryszkiin zabiera głos jako przewodniczący Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego. Tekst zamieszczony na łamach dziennika rządowego, wybielający ekspansywną politykę ZSRS w przeddzień wybuchu II wojny światowej, stanowi jeden z elementów polityki historycznej prowadzonej przez Rosję, której celem jest nie tylko rehabilitacja paktu Ribbentrop-Mołotow, ale także oswojenie opinii publicznej z prowadzeniem polityki zagranicznej zgodnie z maksymą „nie mieliśmy innego wyjścia”, sformułowaną przez Stalina w jego *Falszerych historii*.

Pod koniec 2019 r. miała miejsce seria wystąpień Putina (m.in. 11, 19, 20, 24 i 25 grudnia), w których prezydent Rosji, odnosząc się do wrześniowej rezolucji Parlamentu Europejskiego, zawierającej ocenę roli ZSRS i III Rzeszy w wydarzeniach prowadzących do wybuchu II wojny światowej, obarczył winą za rozpętanie wojny państwa zachodnie, atakując w ostrych słowach Polskę. Wypowiedzi rosyjskiego przywódcy i innych dygnitarzy oraz inne elementy wojny dezinformacyjnej były na bieżąco analizowane przez różne ośrodki analityczne, m.in. przez pracowników Ośrodka Studiów Wschodnich⁶¹.

Widoczna jest pewna tendencja – za każdym razem, gdy podejmuje się próbę podjęcia dyskusji na temat genezy II wojny światowej, w kręgach decyzyjnych na Kremlu ujawnia się antypolskie lobby, które trzymając się kurczowo stalinowskich dogmatów, narzuca

⁶⁰ S. Naryshkin, *Inogo vyhoda ne bylo*, „Rossijskaja gazeta”, 23 VIII 2019 r., nr 7945, <https://rg.ru/2019/08/22/reshenie-sssr-zakliuchit-pakt-o-nenapadenii-s-germaniej-osnovyvalos-na-razvedke.html>, dostęp 2 IX 2019 r.

⁶¹ Zob. np. A. Łabuszewska, *Agresja całkiem wymuszona*, „Tygodnik Powszechny”, 26 VIII 2019, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/agresja-calkowicie-wymuszona-160196>, dostęp 30 VIII 2019 r.; M. Domańska, *Mocarstwowy mit wojny we współczesnej polityce zagranicznej Kremla*, „Komentarze OSW” 2019, nr 316, s. 4–5.

własną wersję wydarzeń. Tak było w 1987 r., gdy w okresie pieriestrojki w trakcie wymuszania na stronie sowieckiej przyznania się do zbrodni katyńskiej do debaty publicznej wprowadzano silne akcenty antypolskie, tak też działo się w 2009 i 2019 r.

Większość analityków jest zgodna, że zaostrzenie narracji w dyskursie o genezie i początkach II wojny światowej należy rozpatrywać w szerszym kontekście wojny dezinformacyjnej prowadzonej przeciwko Polsce jako części zbiorowego „Zachodu”. Tworząc poprzez zmanipulowany przekaz negatywny wizerunek Polski jako ewentualnego sprzymierzeńca Hitlera i kraju współodpowiedzialnego za rozpoczęcie II wojny światowej, oficjalne władze rosyjskie nie tylko próbują pomniejszyć udział ZSRS w doprowadzeniu do wojny, ale podważyć na arenie międzynarodowej pozycję Polski. Z punktu widzenia Moskwy pożądane jest wytworzenie presji w obszarach szczególnie wrażliwych dla opinii międzynarodowej, aby odizolować i osamotnić Polskę na arenie międzynarodowej⁶². Stąd tezy o „ksenofobicznym” kraju rządzonym przez „nacionalistów”, „sprzyjaniu nazi-zmowi” przez elity II Rzeczypospolitej, które wspierały Hitlera w planach „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, oraz twierdzenia o „zapobieżeniu masowym antysemitckim pogromom” przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r. i narzucanie fałszywej narracji wydarzeń historycznych.

Te i inne tezy stalinowskiej propagandy nagminnie powtarzane są w wypowiedziach czołowych rosyjskich polityków na konferencjach prasowych, w artykułach dziennikarzy mediów prorządowych i historyków wychodzących naprzeciw potrzebom obecnej rosyjskiej polityki historycznej. Należy zauważyć, że w kampanii propagandowej nie biorą udziału uznani rosyjscy uczeni, którzy zajmowali się tą kwestią naukowo, badając od kilkudziesięciu lat źródła sowieckie i zagraniczne. Zresztą wnioski i ustalenia zawarte w pracach wielu rosyjskich historyków stoją w skrajnej sprzeczności z głoszoną obecnie neostalinowską narracją historyczną. Jeśli chodzi o udział polskich badaczy w dyskusjach merytorycznych, to w tej sprawie wyczerpująco i kompetentnie wypowiadano się wielokrotnie już wiele lat temu⁶³.

Oprócz zaadaptowanych do współczesności tez propagandy stalinowskiej o spiskowaniu polskich elit z Hitlerem nowym trendem w antypolskiej kampanii propagandowej jest przypisywanie Polakom współodpowiedzialności za Holocaust. Ta sprawa ma fundamentalne znaczenie w obecnej sytuacji geopolitycznej w Europie i, szerzej, w stosunkach międzynarodowych. Wykracza jednak daleko poza obszar debaty historycznej i może stanowić interesujące pole do eksploracji w ramach analiz politologicznych.

⁶² M. Kowalska, A. Lelonek, *Przegląd wrogich Polsce narracji rosyjskich w polskiej i rosyjskiej przestrzeni informacyjnej* [w:] *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, red. K. Pisarska, R. Lipka, T. Smura, Warszawa 2017, s. 12–13.

⁶³ Zob. chociażby M. Kornat, *Polska 1939 wobec Paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; idem, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012; W. Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła drukowane

- God krizisa. 1938–1939. dokumenty i materialy. v 2 tt.*, redkollegiya L.F. Ilichev (pred.) i in., t. 2: 2 iyunya 1939 g. – 4 sentyabrya 1939 g., Moskwa 1990.
- Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1: *Marzec 1917 – listopad 1918*, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1957.
- Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, red. R.J. Sontag, J.S.Beddie, Washington 1948.
- Sekrety polskoj polityki, 1935–1945 gg: rassekrechenye dokumenty Sluzhby vneshnei razvedki Rossiyskoi Federacii*, red. L. Sockov, Moskwa 2009.

OPRACOWANIA

- Antigitlerovskaya koalitsiya – 1939. Formula provala, obshh.* red. V.Y. Krashennnikova, Moskwa 2019.
- Bulhak W., *Krótki kurs dezinformacji*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 12.
- Doklad predsedatelya Soveta Narodnyh Komissarov SSSR i narodnogo komissara inostrannyx del tov. V. M. Molotova o vneshnej politike pravitelstva. 31 oktyabrya 1939 goda* [w:] *Vneocherednaya pyataya sessiya Verhovnogo Soveta SSSR 31 oktyabrya – 2 noyabrya 1939 g. Stenograficheskij otchet*, Moskwa 1939.
- Dębski S., *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Dyukov A., *Pakt Molotova-Ribbentropa v voprosah i otvetah*, Moskwa 2009.
- Falin V.M., *Bez skidok na obstoyatelstva. Politicheskie vospominaniya*, Moskwa 1999.
- Falin V.M., *Pochemu v 1939-m? Razmyshleniya o nachale Vtoroy mirovoi voiny*, „Novoje vremya” 1987, nr 39.
- Fashistskaya Polsha v tupike*, Leningrad 1938.
- Geneza paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012.
- Georgij Lukich Smirnov. 1922–1999*, sostaviteli S.N. Korsakov, E.G Krivykh, L.A. Kalashnikova, Moskwa 2018.
- Górny M., *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2007.
- Guseva A.V., *Kratkii kurs istorii VKP(b): istoria sozdaniya i vozdeystviia na obshchestvennoye soznaniye, avtoreferat dissertacii kandydata istoricheskikh nauk*, Moskwa 2003.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Kraków 2015.
- II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, oprac. P. Libera, Warszawa 2013 („Wojskowe Teki Archiwalne”, t. 4).
- Ilizarov B., *Tainaia zhizn Stalina po matierialam yego biblioteki i arkhiva. K istoriosofii stalinizma*, Moskwa 2002.
- Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuzha 1941–1945 gg. (v 6 tomakh)*, Moskwa 1961.

- Jazborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, tłum. M. Putrament, A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1998.
- Kamiński M.K., *Czechosłowackie i sowieckie reakcje na polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy z 26 I 1934 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 3.
- Koposow N., *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, z. 2.
- Kornat M., *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012.
- Kornat M., *Polska 1939 wobec Paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Kowal P., *Jak to powiedzieć*, „Polityka”, 3 IV 2010.
- Kowalska M., Lelonek A., *Przegląd wrogich Polsce narracji rosyjskich w polskiej i rosyjskiej przestrzeni informacyjnej* [w:] *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, red. K. Pisarska, R. Lipka, T. Smura, Warszawa 2017.
- Łabuszewska A., *Agresja całkiem wymuszona*, „Tygodnik Powszechny”, 26 VIII 2019, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/agresja-calkowicie-wymuszona-160196>.
- Maciszewski J., *Katyń: wydrzeć prawdę*, wyd. 2 popr., Pułtusk 2010.
- Maciszewski J., *Wydrzeć prawdę*, Warszawa 1993.
- Materski W., *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Materski W., *Rok 1939 w historiografii rosyjskiej*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 3.
- Medvedev V., *Raspad. Kak on nazreval v „mirovoj sisteme socializma”*, Moskwa 1994.
- Myagkov M., *Maloizuchennyj pakt*, „Izvestiya”, 15 VIII 2019, <https://iz.ru/852634/mikhail-miagkov/maloizuchennyi-pakt>.
- Naryshkin S., *Inogo vyhoda ne bylo*, „Rossijskaya gazeta”, 23 VIII 2019, nr 7945, <https://rg.ru/2019/08/22/reshenie-sssr-zakliuchit-pakt-o-nenapadenii-s-germaniej-osnovyvalos-na-razvedke.html>.
- Neef Ch., *Putin lässt den Hitler-Stalin-Pakt neu bewerten*, „Der Spiegel”, 16 VIII 2019, <https://www.spiegel.de/plus/russland-streitet-ueber-den-hitler-stalin-pakt-a-00000000-0002-0001-0000-000165454496>.
- Partitura vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal vojnu*, otv. red. N.A. Narochnickaya i in., Moskwa 2009.
- Pechatnov V.V., *„Strelba holostymi”: sovetskaya propaganda na Zapad v nachale holodnoj vojny, 1945–1947* [w:] *Stalin i holodnaya vojna*, otv. red. A.O. Chubaryan, Moskwa 1998.
- Putin W., *Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa?*, „Gazeta Wyborcza”, 31 VIII 2009, http://wyborcza.pl/1,75399,6983945,List_Putina_do_Polakow___pelna_wersja.html.
- Roberts G., *Stalin, the Pact with Nazi Germany and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” 2002, t. 4.
- Rutkowski T.P., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.
- Rychenkov S.Y., *Stalin i „falsifikatory istorii”*, Moskwa 2011.
- Sluch S.Z., *Vneshnyaya politika SSSR nakanune i v nachale Vtoroj mirovoj vojny. Obzor sovetskoj istoriografii (1985–1991)* [w:] *SSSR, Vostochnaya Evropa i Vtoraya mirovaya vojna, 1939–1941: diskussii, kommentarii, razmyshleniya*, Moskwa 2007.

- Smirnov G., *Uroki minuvshego*, Moskwa 1997.
- Smirnov G., *Vozvrashhenie k urokam*, „Novoe Vremya” 1987, nr 35.
- Smirnov G.L., Maciszewski J., *Vstrecha uchenyx SSSR i PNR*, „Pravda”, 22 V 1987.
- Starikov V., *Falsifikatory istorii. Pravda i lozh o velikoj vojne*, Sankt-Petersburg 2015.
- Szumski J., *Historia i polityka. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016.
- Transformaciya obraza sovetской istoricheskoi nauki v pervoe poslevoennoe desyatiletie: vtoraya polovina 1940-h – seredina 1950-h gg.*, red. V.P. Korzun, Moskwa 2011.
- Vstrecha s molodymi uchyonymi i prepodavatelyami istorii*, 5 XI 2014, <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>.
- Yazhborovskaya I.S., Yablokov A.Y., Parsadanova V.S., *Katynskij sindrom v sovetско-polskih i rossijsko-polskih otnosheniyah*, Moskwa 2009.

Stalinowska wykładnia paktu Ribbentrop-Mołotow w sowieckim oficjalnym przekazie oraz rosyjskiej polityce historycznej. Echa sprzed wieków

Artykuł omawia ewolucję tez obecnych w sowieckim oficjalnym przekazie wobec problemu paktu Ribbentrop-Mołotow i sowieckiej polityki zagranicznej końca lat trzydziestych XX w. Dowodzi, że przez cały okres powojenny oficjalna interpretacja przyczyn wybuchu II wojny światowej, podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow i jego skutków oparta była w dużym stopniu na wytycznych zawartych w broszurze *Falszerze historii. Informacja historyczna* napisanej przy bezpośrednim udziale Józefa Stalina. Neostalinowska narracja historyczna na temat przyczyn wybuchu II wojny światowej, zaadaptowana do współczesności, należy do jednego z trendów popularyzowanych obecnie przez rosyjską politykę historyczną.

SŁOWA KLUCZOWE

pakt Ribbentrop-Mołotow, historiografia ZSRS, polityka historyczna Rosji

The Stalinist Interpretation of the Molotov-Ribbentrop Pact in the Official Soviet Line and the Russian Political Vision of History: Centuries-old Echoes

The article discusses the evolution of the official Soviet line on the problem of the Molotov-Ribbentrop Pact and Soviet foreign policy in the late 1930s. It argues that throughout the post-war period the official interpretation of the causes of World War II and the reasons for the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact were largely based on a set of guidelines contained in a pamphlet entitled *Forgers of History. Historical Information*

written with Joseph Stalin's direct involvement. Currently, the neo-Stalinist historical narrative concerning the causes of World War II, as adapted to the present situation, continues to function as one of the lines promoted in the Russian political vision of history.

KEYWORDS

Ribbentrop-Molotov Pact, Soviet historiography, Russia's politics of history

JAN SZUMSKI – dr hab., historyk, profesor w Instytucie Historii Nauki im. A. i L. Birkenmajerów PAN, główny specjalista w Centrali Badań Historycznych IPN. Zajmuje się tematyką związaną z historią polsko-sowieckich stosunków i kontaktów naukowych oraz dziejami Polaków w ZSRS. W latach 2017–2018 *visiting scholar* na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley, stypendysta Archiwum Hoovera.

JAN SZUMSKI – historian, professor at the Birkenmajer' Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences, senior researcher at the Historical Research Office, Institute of National Remembrance. His research interests include the history of Polish-Soviet relations and scientific contacts, and the history of Poles in the USSR. In 2017–2018 he was a visiting scholar at the University of California in Berkeley, and the recipient of a research scholarship at the Hoover Archives.